

CENTRAL ASIAN JOURNAL OF LITERATURE, PHILOSOPHY AND CULTURE

eISSN: 2660-6828 | Volume: 04 Issue: 06 June 2023
<https://cajlp.centralasianstudies.org>

Хоразмий Даҳосига Таъзим

Меҳринисо Раҳмонова Тошнўлотовна
Zarmed Universiteti, Тиллар кафедраси ўқитувчиси
rakhmonovamehriniso@gmail.com

Received 4th Apr 2023, Accepted 5th May 2023, Online 27th June 2023

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Заминимизда яшаб ўтган буюк аллома Абу Абдуллох Муҳаммад бин–Мусо Хоразмий ҳақида фикр юритилади.

Буюк шахс нафақат математик олим, балки сўз илмининг донишманди, шоир сифатида ҳам таҳсинга сазовордир.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислон Каримов таъбири билан айтганда: “Бугунги кунда одамзотнинг илм-фан ва замонавий технологиялар борасида эришадиган улкан ютуқларини кўз олдимизга келтирар эканмиз, беихтиёр ана шу буюк бобомиз мисолида бундай юксак марраларга эришишда ўзбек халқининг ҳам муносиб ҳиссаси борлигидан қалбимиз ифтихорга тўлади”.

ТАЯНЧ СЎЗ ВА ТУШУНЧАЛАР: донишмандлик, ахлоқ, одоб, одат, тарбия, меҳр-оқибат, илм-фан, тараққиёт, самимийлик, иззат-ҳурмат, андишалилик, ҳалоллик, муҳаббат, одамийлик, жасурлик, саҳийлик.

Кириш. Шарқ Ренессанси деганда, IX–XI асрларда мусулмон Шарқида, илм–фан, фалсафа, маданият ривожланган давр тушунилади. Ал–Маъмун халифалик қилган даврда (813–833) давлат илм–маърифатнинг ўсишига ҳомийлик қилди. Бағдодда, сўнгра Дамашқда, астрономик обсерваториялар қурилди. Осиёлик олимлар бу обсерваторияларнинг ишларида, шунингдек, Бағдодда, ташкил этилган “Байт ул–ҳикма” (“Донишмандлик уйи”) илмий ишларида фаол иштирок этдилар. Бағдодда араблар ва боша хал вакиллари билан бир қаторда, самарали ижодий иш олиб борган олимлардан машҳур **Абу Абдуллох Муҳаммад бин–Мусо Хоразмий**, Аҳмад ал-Фарғоний, Аҳмад бин–Абдулла Марвзий, Аббос бин–Саид Жавҳарий ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Улар “Донишмандлик уйи” нинг илмий фаолиятида жуда муҳим ўрин тутдилар.

Шу билан бирга, IX–XI асрлардаги Шарқ Ренессанси ёрқин вакиллари: **Наршахий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Хожиб** ва бошқалар илм–фан, маърифат ва маънавиятнинг ривожига катта ҳисса қўшганлар. Айниқса, Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг ўнлик санок системасини, алгоритм ва алгебра тушунчаларини дунёда биринчи бўлиб илм–фан соҳасига

жорий этгани ва шу асосда аниқ фанлар ривожини учун ўз вақтида мустаҳкам асос яратгани умуминсоний тараққиёт ривожига қандай катта аҳамиятга эга бўлганини барчамиз яхши биламиз.

Асосий қисм. Хоразмнинг асл фарзанди, илм аҳлининг бобоколони Абу Абдуллоҳ (Абу Жаъфар) Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, ал-Мажусий ал-Қатраббулий Хоразмнинг маданий марказларидан бири бўлмиш Хива шаҳрида 783 йилда оташпарасти муғлар оиласида дунёга келди. Бўлғуси олим болалик ва ўсмирлик йилларида бошланғич таълимни ватанида олиб, араб, форс, ҳинд ва юнон тилларини кунт билан ўрганди, бу тиллардаги китобларни мутолаа қилди ва эл назарига тушиб олим бўлиб етишди.

Хоразмий «Синд Ҳинд», «Зижи Хоразмий», «Астролябия бўйича рисола», «Куёш соати ҳақида рисола», «Ернинг шакли ҳақида китоб», «Тригонометрик жадваллар», «Музыка бўйича рисола», «Тарих ҳақида» ва бошқа асарларнинг муаллифи. Унинг буюк хизматларидан бири Европа ва Яқин Шарқ илмини қадимги ҳиндларнинг ўнлик тизими билан таништирди. Уни Европада «Алгоритмус» деб юритганлар¹. Алгоритм эса унинг лотинча номидир.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислам Каримов таъбири билан айтганда: “Бугунги кунда одамзотнинг илм-фан ва замонавий технологиялар борасида эришган улкан ютуқларини кўз олдимизга келтирар эканмиз, беихтиёр ана шу буюк бобомиз мисолида бундай юксак марраларга эришишда ўзбек халқининг ҳам муносиб ҳиссаси борлигидан қалбимиз ифтихорга тўлади”².

Бағдоддаги «Байт-ул Ҳикма» илмий марказида фаолият кўрсатган. У ерда илмий раҳбар бўлиб ишлаган. Аллома илму фан соҳасида бир қанча шох асарлар яратган ва инсоният амалиётига қуйидаги оламшумул илмий-амалий янгиликларни киритган:

1. Ал-Хоразмий алгебра фанининг асосчиси ва беқиёс кашфиётчисидир. Олим бир қанча китоб ва рисолаларнинг муаллифи бўлиб, булардан энг машҳури алгебра фанига оид «Китоб ал жабр ва ал-муқобала» асаридир.

Бу асар янги алгебра фанининг вужудга келишига замин бўлди. У тенгламаларни ечишнинг икки усулини - ал-жабр, яъни қарама-қарши ишораларни ягона мусбат ишорага келтириш ва ал-муқобала, яъни бир хил ҳадларни қарама-қарши қўйиш (тенглама) ни кашф этди. У бу асарида, тарихда биринчи марта алгебра фанининг миқдорлари устидан бажариладиган амалларининг умумий қонуниятларини ўрганадиган бўлимини яратди. Ал-Хоразмийнинг «Ал-Жабр» асари, ўрта асрлар Оврупосида араб тилидан ва араб тилидан «Алжабр....» шаклида ўғирилди, кейинчалик «алгебра», деб ўқила бошланди. Бу асар биринчи марта, лотин тилига 1145 йилда таржима қилинган. XIX-XX асрлар давомида инглиз, француз, олмон ва бошқа тилларда чоп этилган. 1964 ва 1983 йилларда рус ва ўзбек тилларида нашр этилган.

2. Ал-Хоразмий алгоритмнинг кашфиётчисидир, яъни бир турдаги масалаларнинг бирор синфига мансуб ҳар қандай конкрет масалани соф механик равишда ечишга имкон берувчи қоидалар тизимини, тарихда биринчи марта, тузиб берган. «Алгоритм» сўзи «ал-Хоразмий» сўзининг ўрта аср Оврупо фанида ўқилишидир (дастлабки таржимонлар арабча ёзилган «ал-Хоразмий»ни «алгоритм» деб, лотинчага ўғирганлар). Ал-Хоразмийнинг фан ва амалиётдаги ўчмас хизмати шундан иборатки, аллома, космонавтика, атом электр станциялари, электроника, иқтисод, халқ хўжалигининг, ҳаётнинг

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 10 – том. Т.: Давлат илмий нашриёти, 2000 йил. 521 – бет.

² Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008 й., Б. 41.

хар бир соҳасида бошқариш тизимларини тузишда, электрон ҳисоблаш машиналари ҳамда компьютерлар оилаларини яратишда асос ва замин бўлиб хизмат қиладиган қоидалар мажмуини ишлаб чиққан. Техника, фан, технология ва умуман ҳаёт мураккаблашган сайин, алгоритмнинг аҳамияти ошиб бормоқда.

3. Ал-Хоразмийнинг «Ҳинд ҳисоби бўйича китоб», «Астрономик зийж», «Ер сурати ҳақида китоб» асарлари, XI-XII асрлардаёқ, лотин тилига, XIX-XX асрларда эса ҳозирги замоннинг энг кенг тарқалган тилларига ўгирилган, зеро ал-Хоразмий ўз асарларини ўша замон мусулмон мамлакатларида барча фанларнинг умумий тили бўлган араб тилида ёзган эди. Бу асарлар, деярли, ўн икки аср давомида, барча мусулмон мамлакатларида ва, қарийб, минг йил давомида, Оврупо мамлакатларида фанга, амалиётга, инсон манфаатларига хизмат қилмоқда.

1983 йили, ЮНЕСКО қарори билан, Муҳаммад ал-Хоразмийнинг 1200 йиллик юбилеи ўтказилди. Ҳозирги пайтда, Ўзбекистон Фанлар академияси қошида «Алгоритм» институти, мамлакатимиз пойтахтида «Алгоритм» заводи ишлаб турибди.

Буюк шахс нафақат математик олим, балки сўз илмининг донишманди сифатида ҳам таҳсинга сазовордир.

Хоразмий — XIV асрда яшаб, туркий ва форсий тилда ижод этган шоир ҳамдир. Бироқ бизга унинг асосан ўзбек, қисман тожик тилида битилган биргина «Муҳаббатнома» асари етиб келган.

Нома — ўзбек мумтоз адабиётининг жанрий кўринишларидан бири. Луғавий жиҳатдан бу форсий сўз «хат», «мактуб» деган маънони англатади.

Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си ўзбек мумтоз адабиётидаги нома жанрининг илк ёрқин намунаси саналади. Албатта «Муҳаббатнома» фақат номалар йиғиндиси эмас, унда ғазал, қитъа, фард каби кичик лирик жанрларга хос асарлар ҳам мавжуд.

«Муҳаббатнома»да шоирнинг ўзи қайд этишича, Олтин Ўрда хони Жонибекхоннинг Сирдарё музофотидаги ҳукмдорларидан бири Муҳаммад Хожабек форсий тилда шеърлар ёзиб, машҳур бўлган Хоразмийдан: «Бу киш менинг ёнимда юриб, бизнинг тилда (яъни туркийда) бир китоб ёзсанг», — деб илтимос қилади:

МУҲАББАТНОМА

Тун окшомким, кўрунди байрам ойи,
Муҳаммад Хожабек — давлат ҳумойи.
Буюрди, ўзга шодурвон урулди,
Қадах келтирдилар, мажлис қурулди.
Хусайний пардаси узра тузуб соз,
Муғанний бу ғазални қилди оғоз...

Хулоса килиб айтганда, нома жанрини бошлаб берган мазкур асар ўзбек адабиётининг ривожда уни янги босқич олиб чиқилишида муҳим рол ўйнаган асар бўлиб хизмат килди. Шунингдек, бу асар Хоразмийнинг ушбу асари ўзбек мумтоз шеърятини бадиий жиҳатдан янги босқичга олиб чиққанлиги билан ҳам алоҳида ўрин тутди.

Георг Сартон (1884-1956) Ал-Хоразмий ҳақида қуйидаги фикрларни билдирган: «...у фақатгина ўз вақтининг буюк математиғи эмас, балки бутун инсоният тарихидаги буюк олимдир». БиБиСи телеканали бошловчиси эса Ал-Хоразмийга бағишланган хужжатли филм якунида: “Бугун биз қерда ва қачон бўлишимиздан қатъий назар, кофе ёки чой устида хоҳлаган кишимиз билан интернетда эркин мулоқот қилганимизда, ёки веб саҳифаларни кузатаётганда, ёки чегараланмалан ҳажмдаги ахборотларни сақламоқчи бўлганимизда, барча янги хай-тек технологияларининг ривожда ўчмас из қолдирган Марказий Осиёнинг деярли таниш бўлмаган чеккасида бўлган Ал-Хоразмий исмли киши турганлигини эсдан чиқармаслигимиз керак ва ҳаёлан унга миннатдор бўлишимиз шарт” дея хулоса қилди.

Хулоса. Хуллас, Шаркнинг буюк мутафаккири, қомусий олими Муҳаммад Мусо ал-Хоразмийнинг илми адабиёт, нужум, геодезия, жуғрофия, айниқса риёзиёт соҳасидаги хизматлари беқиёсдир. Олим араб, ҳинд, лотин, юнон, форс тилларини яхши билган. Алломанинг ўнлик санок системасини, алгоритм ва алгебра тушунчаларини дунёда биринчи бўлиб илм-фан соҳасига жорий этгани ва шу асосда аниқ фанлар ривожини учун мустаҳкам асос яратгани, умуминсоний тараққиёт ривожда қандай катта аҳамиятга эга бўлганини барчамиз яхши биламиз. Бугунги кунда одамзотнинг илм-фан ва замонавий технологиялар борасида эришаётган улкан ютуқларини кўз олдимизга келтирар эканмиз, беихтиёр ана шу буюк бобомиз мисолида бундай юксак марраларга эришишда ўзбек халқининг ҳам муносиб ҳиссаси борлигидан қалбимиз ифтихорга тўлади. Муҳаммад ал-Хоразмийдек машҳур аждодимиз Ўзбекистонимизнинг фаҳри бўлиб, унинг ёди доимо юрагимиздадир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008 йил. Б. 42.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 10 – том. Т.: Давлат илмий нашриёти, 2000 йил. 521 – бет.
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 10 – том. Т.: Давлат илмий нашриёти, 2000 йил. 523 – бет.
4. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008 й., Б. 41.
5. Tashpulatovna R. M. Ahmad Donish's Testament to His Children and About Profession (Based on the Work "Nawodir Ul-Waqae") //Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. – 2023. – Т. 4. – №. 5. – С. 335-339.